

Руслан
Пиріг,
Віталій
Скальський

РОЗДІЛ 4

УНР: СПРОБА ДРУГА

Невдала спроба гетьмана Павла Скоропадського і консервативних сил втілити у життя державну модель на базі симбіозу давньоукраїнської традиції і реставрації дореволюційного соціально-економічного укладу означала також завершення чергового етапу Української революції. У грудні 1918 р. її бурхливий потік повертався до національно-демократичного річища, в яке українські політики спробували увійти вдруге. Висока хвиля антигетьманських та антиокупаційних настроїв надавала лідерам Директорії — тріумфаторам перемоги — впевненості у можливості відновлення УНР на постулатах ліворадикальної ідеології.

Доба другої УНР (грудень 1918–1921 рр.) — найтриваліша і водночас найдраматичніша в історії Української революції. Потенційні можливості соборницького процесу УНР і ЗУНР, закладені Актом злуки, не були реалізовані. Спроби об'єднання військових зусиль виявилися невдалими через різні підходи двох політичних проводів до визначення пріоритетності військових дій. Одночасне протистояння Червоній, Білій і Польській арміям призвели до втрати державних територій і зосередження українських сил на Збручанському порубіжжі. Економічні і людські ресурси вичерпувалися, боєздатність війська падала, посилилася розкладницька дія отаманщини. Сподівання на підйом повстанського руху в окупованих територіях не справилися. Усвідомлюючи неможливість збройного протистояння на кількох фронтах, керівництво УНР починає конспіративні пошуки миру з Польщею. Це призводить до загострення відносин з лідерами ЗУНР і в критичній ситуації спонукає їх до укладення союзів з донедавна ворожими — білим і червоним командуванням. Несприятливою для українців виявилася й міжнародна кон'юнктура. Сподівання на Паризьку мирну конференцію не справилися. Намагання С. Петлюри спертися на польську військову допомогу в боротьбі за звільнення території УНР завершилися невдачею. В результаті — остаточна втрата відродженої революцією державності українського народу.

Невизначеність стратегії державотворення. Повстання проти гетьманського режиму Директорія проголосила під гаслами відродження Української Народної Республіки, повернення всіх демократичних свобод, відновлення місцевого самоврядування, передачі землі селянам, восьмигодинного робочого дня, охорони професійних інтересів працюючих, тобто — фундаментальними положеннями програм більшості українських партій, що перебували на соціалістичній ідеологічній платформі. Директорія скасувала закони гетьманської держави, «спрямовані проти інтересів трудових класів», відновивши низку актів Центральної Ради — про земельну реформу, українську грошову одиницю, права профспілок, національні міністерства та ін.¹

Однак в умовах збройної боротьби проти Гетьманату провідні політичні сили не спромоглися виробити чітку і зрозумілу програму відновлення УНР. Державна нарада, скликана Директорією у Вінниці 12–14 грудня 1918 р., засвідчила наявність у таборі переможців принципових розходжень щодо форми політичної влади, правової моделі держави, зовнішньополітичної орієнтації. Визначилися дві течії прихильників засад державного будівництва — парламентська і радянська.

Врешті, їх поєднання вилилося у прийняття компромісного принципу «трудова рад». За задумом В. Винниченка, «це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду». Пізніше він визнавав, що в цій формулі були неясності, недоговореності, затушовування ясних і всім уже знайомих принципів². «Трудовий принцип» був покладений в основу Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. — програмного документа, покликаного підвести підсумки боротьби проти Гетьманату і накреслити перспективи будівництва відновлюваної УНР.

Укладачі Декларації намагалися дати відповідь на головне питання: кому належить влада в УНР? Відповідь здавалася самозрозумілою: лише трудовим класам — робітництву і селянству, тим класам, які здобули цю владу своєю кров'ю. Власну легітимність Директорія як тимчасова верховна влада революційного часу виводила з повноважень, наданих їй «силою і волею трудящих класів України». А їм мала повернути владу через Конгрес трудового народу — вище представництво трудящих, який планували скликати найближчим часом за спрощеною формулою виборів.

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали : у 2 т. Київ, 2006. Т. 2. С. 401–406.

² Винниченко В. Відродження нації. Київ – Відень, 1920. Частина III. С. 141.

Особлива увага в Декларації була приділена розв'язанню земельного питання. Директорія до повного завершення аграрної реформи залишала всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства їхнім попереднім власникам, а решта земель переходила в користування малоземельних і безземельних селян. Це ж стосувалося і монастирських, церковних та казенних угідь. Верховне розпорядження земельними ресурсами належало Директорії. Пріоритет у наділенні землею надавали учасникам збройної боротьби проти гетьманського режиму. Ще раніше для залучення селян до республіканського війська С. Петлюра за погодженням з Директорією видав наказ: «Всім тим, хто так чи інакше не бере активної участі у боротьбі з гетьманом та його правительством, землі дано не буде»¹. Була вміщена також обіцянка повернути селянам контрибуції, стягнені з них поміщиками за часів П. Скоропадського.

Загалом документ був пройнятий ідеєю класового підходу: джерело влади — робітництво, селянство та окремі прошарки трудової інтелігенції; «панівні класи» попередньої влади, затавровані за шкідливу діяльність для всього народу, позбавляли виборчого права та не допускали до управління державою; встановлювали робітничий контроль за виробництвом, наголошували на боротьбі зі спекуляцією².

Уже в еміграції В. Винниченко, аналізуючи причини нереалізованості положень Декларації, писав: «Вся причина іменно в тому, що ця декларація не переводилась у життя, вона лишалась собі на папері, а діяльність влади Директорії відбувалась зовсім по инчій, неписаній і неоголошеній програмі»³.

Напередодні оприлюднення Декларації на спільному засіданні Директорії та тимчасових комісарів міністерств була сформована Рада Народних Міністрів, яку очолив соціал-демократ В. Чехівський. Кабінет був складений на коаліційній основі з представників провідних українських партій — УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ. Політичні платформи цих партій і зумовили поділ уряду на дві ідейні течії — «ліву» (соціал-демократи та есери) та «праву» (соціалісти-самостійники і соціалісти-федералісти).

Водночас Директорія залишалася вищим політичним органом. 29 грудня її члени розподілили між собою своєрідне патрунування

¹ ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 247.

² Конституційні акти України. Невідомі конституції України: документи. Київ, 1992. С. 99–103 ; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 2. С. 391–394.

³ Винниченко В. Відродження нації. Частина III. С. 180.

діяльності міністерств: В. Винниченко — МВС, МЗС, праці, державне секретарство; С. Петлюра — військове, морське, народного здоров'я та опікування; П. Андрієвський — юстиції, продовольчих справ, культів й контролю; Ф. Швець — народної освіти, фінансів, торгу й промисловості, земельних справ; А. Макаренко — пошти та телеграфів, шляхів¹. Намагаючись зберегти контроль за виконавчою владою, Директорія ввела практику схвалення постанов РНМ своїми рішеннями, включаючи й дрібні фінансові, кадрові, господарські питання. До того ж порядок денний засідань уряду нерідко формувала Директорія. Наприклад, 30 грудня з 25 розглянутих питань пропозиції Директорії становили понад половину².

У січні 1919 р. Директорія затвердила низку важливих законодавчих актів: про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви; про державну мову в Українській Народній Республіці; про скасування Державного сенату та відновлення Надвищого (Генерального) суду; про скасування інституту Державної варті й сформування Народної міліції; про державну українську грошову одиницю (гривню); земельний закон; закон про відновлення національно-персональної автономії; про карну відповідальність за образу національної честі та гідності й інші³. Всі вони були спрямовані на утвердження національного і демократичного характеру української державності.

Сподівання окремих політиків на провідну роль діячів Українського Національного Союзу — фактичного творця Директорії — у визначенні державно-політичної системи УНР не справилися. Як не здійснилися і намагання М. Грушевського у процесі відновлення УНР «вернутися до того моменту, де її існування було перервано актом німецького насильства». Тобто повернути владу очолюваній ним Центральній Раді, яка б передала владу новообраному представницькому органіві. Причину ігнорування своєї пропозиції він вбачав у бажанні правих українських партій і Директорії «затримати в своїх руках необмежену владу»⁴.

Нагальним завданням РНМ стала підготовка виборів Трудового конгресу. Створена при МВС міжвідомча комісія напрацювала проект інструкції для виборів делегатів конгресу, який був схвалений урядом, а 5 січня 1919 р. затверджений Директорією. Документ передбачав, що

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 2. С. 126.

² Там само. С. 132–134.

³ Там само. С. 401–448.

⁴ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ, 1992. С. 218.

з 593 делегатів близько пів тисячі становитимуть селяни і робітники. Вибори проводили 11–12 січня в умовах захоплення частини Лівобережної України радянськими військами.

23 січня розпочалися засідання конгресу за участю близько 400 делегатів, включаючи й західноукраїнську делегацію, яка напередодні взяла участь у проголошенні Акту злуки УНР і ЗУНР. Делегати ратифікували Універсал Директорії про об'єднання двох українських держав, заслухали звіти про діяльність Директорії, уряду, головного військового отамана, становище на селі, обрали профільні комісії конгресу як чинні органи. Незважаючи на гострі дискусії, конгрес висловився за відновлення УНР як самостійної, демократичної держави, не прийнявши радянську платформу більшовицького зразка¹.

28 січня, коли червоні війська були вже на підступах до Києва, Трудовий конгрес заявив про тимчасове припинення роботи і передачу верховної влади та оборони держави Директорії, до складу якої ввели лідера Західної області УНР Є. Петрушевича. Задекларована передача повноважень народному представництву завершилася досить апокрифічною легітимацією Директорії. Правове врегулювання взаємовідносин УНР і ЗО УНР було віднесене до компетенції майбутнього «Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки», вибори до якого так і не відбулися.

Державно-політична модель УНР залишилася у стані інституційної невизначеності, яка породжувала конфлікти у вищих владних ешелонах, перманентні зміни урядів і спроби державних переворотів. Робота та рішення конгресу продемонстрували, що національна демократія, загалом сприймаючи ідею суверенності Української держави, була, як і раніше, поділена на окремі табори, «одні бачили її демократичною, правовою республікою на взірць західних держав, інші перебували під впливом соціалістичних ілюзій»². Ця ціннісна і, відповідно, політична дихотомія, час від часу набуваючи контрверсійних форм, виступала серйозним роз'єднувальним чинником у боротьбі за утвердження національної державності.

Ще під час засідань Трудового конгресу у Києві почалася стихійна евакуація. Вже ніхто не вірив у можливість захистити Київ від більшовиків: минулорічні криваві оргії муравйовщини ще були свіжі у пам'яті киян. За свідченням Є. Чикаленка, Головний отаман С. Петлюра і військовий

¹ Там само.

² Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії. // Історія України: нове бачення. Київ, 1996. Т. 2. С. 83.

міністр О. Греков завчасно відправили свої родини до Галичини, а прем'єр В. Чеховський для цього заволодів вагоном, призначеним для від'їзду дипломатичної місії до Туреччини¹. Члени Директорії, службовці урядових установ, члени комісій Трудового конгресу, провідні українські діячі 2 лютого завершили переїзд до Вінниці. Ніхто з них не здогадувався, що столицю вони залишають назавжди, а попереду їх очікують два роки вимушених мандрів залізницями і перспектива емігрантського життя.

Опинившись у критичній ситуації, лідери українських правих партій вбачали єдиний вихід у військовій допомозі Антанти. Однак, за свідченнями учасника переговорів І. Мазепи, начальник штабу французьких військ Г. Фрайденберг в ультимативно грубій формі («вигнать як собак») вимагав усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського за більшовизм, а С. Петлюра мав зникнути сам як уособлення бандитизму². 9 лютого В. Винниченко подав у відставку з посади голови Директорії, до якої він був давно готовий, і виїхав за кордон. В. Чехівський і група міністрів — лівих соціалістів — вийшли з уряду, сподіваючись на реванш у майбутньому.

13 лютого Директорія затвердила склад уряду С. Остапенка, до якого увійшли соціалісти-самостійники, народні республіканці, соціалісти-федералісти, які репрезентували помірковано праве крило політичного спектра. С. Петлюра, скориставшись усуненням лівої опозиції, відповідними постановами Директорії затвердив право Головного отамана на «верховний догляд за озброєними силами республіки» та підлеглість йому Дієвої армії. Функції військового міністра зводилися до формування та забезпечення військ усім необхідним³. З відставкою В. Винниченка і виходом з уряду представників лівих соціалістичних партій С. Петлюра фактично зосередив у своїх руках всю політичну і військову владу, хоч формально став головою Директорії у травні 1919 р. Щоб не бути зв'язаним рішеннями ЦК УСДРП, він припинив членство в партії. Так само вчинив й інший член Директорії — український есер Ф. Швець.

Однак становище УНР постійно погіршувалося. Селянство було невдоволене суперечливим земельним законодавством, за яким земля перебувала у власності держави, а селянські наділи обмежувалися 15 десятинами. Державне управління було дезорганізоване, отаманщина

¹ Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920. Нью-Йорк – Київ, 2005. С. 34.

² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. К., 2003. С. 100.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 2. С. 126. С. 49–51.

розкладала армію, прокотилася хвиля єврейських погромів, втрата території і населення стала катастрофічною. Директорія та урядові установи змушені були постійно рейдувати залізницею, оголошуючи тимчасовими столицями УНР Вінницю, Проскурів, Рівне, Станіславів, Кам'янець-Подільський. Нерідко члени Директорії й уряду опинялися в різних містах, втрачаючи зв'язок між собою.

Невдачі у пошуках підтримки Антанти, воєнні поразки, управлінський колапс активізували опозиційну діяльність лідерів провідних соціалістичних партій, фактично відлучених від влади. У кінці березня 1919 р. в Кам'янці-Подільському представники УСДРП і УПСР (центральної течії) створили очолюваний В. Чехівським Комітет охорони революції (КОР), який оголосив себе тимчасовим представництвом центральної влади республіки, закликав виконувати його розпорядження, вимагав від Директорії припинити переговори з Антантою і розпочати переговори з керівництвом УСРР і РСФРР. Обережний М. Грушевський підтримував виступ, але до складу комітету не увійшов, очікуючи кошти і мандат ЦК УПСР (ц. т.) для виїзду за кордон. Ця квола спроба державного перевороту була єдиною, яка не спиралася на невдоволених отаманів. Виступ легко припинив підрозділ січовиків, які заарештували членів КОР і примусили його саморозпуститися. Незабаром за наказом С. Петлюри вони були звільнені.

Різке погіршення воєнного становища УНР внаслідок успішних операцій Червоної армії, евакуація військ Антанти з України, загострення внутрішньопартійних протиріч вимагали від Директорії зміни політичного курсу. Збанкрутілий уряд С. Остапенка з його проантантівським курсом і відсутністю жодної соціально-економічної програми був відправлений у відставку. 9 квітня С. Петлюра доручив формування нової РНМ соціал-демократу Б. Мартосу, який сформував кабінет міністрів з членів УСДРП, УПСР та галицьких соціалістів. Програмна декларація нового уряду визнавала головними загрозами для соборної УНР як радянську Росію, так і Польщу. Була проголошена принципова позиція відмови від допомоги «чужої військової сили з якої б то не було держави». Міжнародні угоди мали укладати лише за умови визнання самостійності України і невтручання в її внутрішні справи¹.

Повернення соціалістів до влади викликало негативну реакцію керівництва правих партій — соціалістів-самостійників і народних республіканців. Серйозні політичні розходження виявилися серед членів

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. Київ, 2012. Кн. 2. С. 35–36.

Директорії. Незгоду з її курсом і особисту неприязнь до С. Петлюри демонстрував Є. Петрушевич. П. Андрієвський підтримав спробу державного перевороту В. Оскілка. Він був виведений зі складу Директорії нібито за власним бажанням, хоч С. Петлюра відразу ж дав вказівку Держбанку заблокувати його рахунки і повідомити про залишки грошових сум¹. З огляду на політичні розходження серед членів Директорії С. Петлюра вжив заходів до зміцнення власного впливу на її діяльність. Був ухвалений закон, за яким постанови Директорії визнавалися законними лише за умови участі у засіданнях Головного отамана. Для виведення із її складу одного з членів також потрібен був його підпис².

У середині травня створена за допомогою Франції польська армія Ю. Галлера перейшла у наступ на Волині і зайняла Луцьк, захопивши військові арсенали. Урядові установи і військо УНР перейшли на територію ЗО УНР, а після взяття поляками Тернополя були затиснуті між польськими і червоними військами на території завширшки 10–20 км. Катастрофічна ситуація змусила С. Петлюру відмовитися від старої аморфної структури військових формувань, очолюваних малокерованими, схильними до авантюризму отаманами, розпочати кардинальну реорганізацію Дієвої армії на засадах регулярності. Переформовані у другій половині травня військові підрозділи були зведені в 11 малокомплектних дивізій загальною чисельністю до 15 тис. вояків³.

Це дало змогу Дієвій армії у першій половині червня провести низку успішних наступальних операцій проти червоних військ і визволити південно-східне Поділля з містом Кам'янець-Подільський, яке упродовж наступного пів року слугувало тимчасовою столицею УНР. Сюди поступово перебралися Директорія та РНМ, керівні осередки політичних партій, відомі українські діячі. Після повернення частини державної території очолювана Б. Мартосом РНМ намагалася реалізувати задекларовану раніше соціально-економічну програму. Були вжиті певні заходи для налагодження податкової, фінансової, земельної справи, розвитку культурно-освітньої сфери. Однак продовження бойових операцій вимагало насамперед задоволення проблем Дієвої армії в озброєнні, спорядженні, продовольстві. Державна скарбниця не поповнювалася, і уряд був змушений вдаватися до емісії грошей, замовляючи їх друк у Німеччині. Станом на жовтень 1919 р. до Кам'янця-Подільського літаками було доставлено

¹ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 65. Йшлося про отримані П. Андрієвським у лютому 1919 р. 3 млн крб. на організацію партизанських загонів.

² Там само. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 39.

³ Тинченко Я. 1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 — листопад 1919 р. : науково-популярне видання. Київ, 2017. С. 142.

1,5 млрд гривень¹. Цього ж місяця РНМ надала міністру фінансів право на випуск грошових знаків ще на 600 млрд крб.²

Однак успіхи Дієвої армії УНР на антибільшовицькому фронті виявилися тимчасовими. Вже на початку липня червоні були на підступах до Кам'янця-Подільського. І тільки вимушений перехід у середині липня Галицької армії під натиском польських військ на лівий берег Збруча врятував ситуацію. На українсько-польському та українсько-більшовицькому фронтах наступило тимчасове затишшя. Є. Петрушевич і уряд ЗО УНР розмістилися у Кам'янці-Подільському. Незважаючи на істотні розходження обох українських урядів у баченні стратегічних цілей збройної боротьби (галичан — проти поляків, а наддніпрянців — проти червоних), були досягнуті домовленості про об'єднання сил Дієвої і Галицької армій. Це порозуміння коштувало посади голові РНМ Б. Мартосу, який виявляв повне неприйняття диктатури західноукраїнського лідера. Відставку прем'єра офіційно пояснювали його «перевтомою», хоч він і залишився міністром фінансів. 27 серпня на чолі уряду став більш поміркований соціал-демократ І. Мазепа, який здійснив незначні кадрові перестановки кабінету міністрів.

У серпні розпочалася підготовка наступальних операцій об'єднаних українських армій загальною чисельністю понад 80 тис. осіб проти Червоної армії, яка вже вела оборонні бої в Лівобережній Україні проти денікінців. За різних підходів політичних провідників галичан і наддніпрянців до Добровольчої армії було вирішено зайняти нейтральну позицію щодо тимчасового спільника. Для координації дій був створений Штаб при Головному отамані, який очолив генерал М. Юнаків, відомий військовий історик, професор Миколаївської академії Генерального штабу. Розроблений план передбачав наступ одного військового угруповання на Київ — 1-й, 3-й Галицькі корпуси та Запорозька група Армії УНР під загальним керівництвом галицького генерала А. Кравса, іншого у складі наддніпрянських з'єднань під командуванням отаманів В. і Ю. Тютюнників — на Одесу³.

Завдяки успішним бойовим діям група А. Кравса 30 серпня увійшла до Києва, який майже без бою залишили червоні. Окрилений успіхом генерал призначив на 16-ту год. наступного недільного дня урочистий парад

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. Київ, 2012. Кн. 2. С. 42–43.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали : у 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 564.

³ Україна. 1919 рік.: М. Капустянський — Похід Українських армій на Київ — Одесу в 1919 році. Є. Маланюк — Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. Київ, 2004. С. 191–241. URL: <https://www.twirpx.com/file/343595/>

українських військ на Хрещатику за участю С. Петлюри. Водночас до Києва з лівого берега через залишені без охорони дніпровські мости увійшли білогвардійські підрозділи генерала М. Бредова. На Думській площі сталося збройне зіткнення, були вбиті й поранені, сотні полонених. О 18-й год. А. Кравс поїхав до штабу генерала М. Бредова на переговори, був там заблокований і опівночі підписав угоду про відвід українських військ на лінію Василькова, обмін затриманими, повернення зброї і майна, продовження переговорів¹. Так одна з попервах успішних операцій українських військ обернулася болісною поразкою. Події 31 серпня 1919 р. дістали назву «Київська катастрофа». Та вона була лише провісником більш трагічної катастрофи, відомої як «Листопадова».

Отримавши інформацію про вступ українських військ до Києва, уряд прийняв постанову про негайне відрядження туди спеціальної комісії «для розшуку, прийому, охорони майна, яке було залишене відомствами при евакуації Києва»². Не маючи достовірної інформації про київські події, урядовці 1 вересня організували в Кам'янці-Подільському військовий парад і святкову маніфестацію на честь здобуття історичної столиці. Однак невдала київська операція наочно показала неготовність Директорії та уряду до адекватної відповіді Добровольчій армії. Три вересневі тижні політичний провід УНР вагався у пошуках прийняттого рішення: у відозвах до українського народу закликав до боротьби проти білогвардійців, у зверненні до держав світу йшлося про готовність стратегічного порозуміння з А. Денікіним. У середині вересня за дорученням Директорії генерал М. Омелянович-Павленко провів безрезультатні переговори з представником Добровольчої армії генералом П. Непепіним, який твердо тримався директив А. Денікіна вимагати від петлюрівців визнання «єдиної і неподільної Росії». У Станіславові С. Петлюра зустрівся з Ю. Пілсудським і відіслав до Варшави для укладання угоди заступника голови РНМ А. Лівницького. Водночас через швейцарського соціаліста Ф. Платтена³ намагалися домовитися з ленінським Раднаркомом про спільні дії проти Добрармії. І тільки, після перехоплення наказу А. Денікіна про наступ на Українську армію, 24 вересня Директорія оголосила війну Добровольчій армії. Декларацію також підписав Є. Петрушевич⁴.

¹ Кравс А. За українську справу. Спомини. Львів, 1937. С. 31–32.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 1. С. 479–480.

³ Ф. Платтен випадково внаслідок аварії аероплана опинився у Кам'янці-Подільському. Він повернувся з Москви наприкінці жовтня 1919 р. з принциповою згодою більшовицького керівництва, але армія УНР уже терпіла поразки.

⁴ Україна: Хроніка XX століття. Рік 1919. Київ, 2005. С. 184–185, 188, 191, 197.

Протягом жовтня українські формування на Правобережній Україні вели важкі бої проти Добровольчої армії. Спочатку операції розвивалися успішно, особливо із вступом до бойових частин УГА, але згодом денікінці перехопили стратегічну ініціативу, і українські армії змушені були відступати. Боездатність військ стрімко падала, бракувало озброєнь, мобілізації провалювалися, дезертирство ставало поголовним, повстанський рух у денікінському тилу не був потужним чинником. Та найпершим ворогом виявилися захворювання на тиф, які наприкінці жовтня набули характеру епідемії, остаточно підірвавши боездатність армії. Командувач Запорізької групи генерал М. Омелянович-Павленко пізніше писав: «Тиф найрізноманітніших назв стає найважливішим нашим противником. Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснажуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусіло б бути найшвидшим та найеластичнішим»¹.

Ще масштабнішим стало поширення пошесті в Галицькій армії, де на тиф захворіли майже 12 тис. вояків. Намагаючись врятувати ситуацію, на початку листопада генерал М. Тарнавський приймає самостійне рішення про укладання договору з представниками денікінського командування про входження УГА до складу Добровольчої армії. Спочатку під тиском С. Петлюри Є. Петрушевич виступив проти такої угоди, але незабаром з огляду на катастрофічну ситуацію війська санкціонував її підписання новим командувачем УГА генералом О. Микиткою.

Вихід УГА з бойових дій, дезорганізація частин Дієвої армії призвели до фактичної ліквідації Українського фронту. Рештки армії УНР опинилися на Волині в т. зв. «трикутнику смерті»: на півдні — денікінці, на півночі — червоні, на заході — поляки. Пошуки виходу з критичної ситуації на спільних нарадах за участю С. Петлюри і Є. Петрушевича виявилися безрезультатними. Головний отаман обстоював продовження боротьби, а диктатор ЗУНР заявив, що за таких умов слід забути про самостійну Україну і наполягав на порозумінні з А. Денікіним². 16 листопада Є. Петрушевич з урядовцями ЗУНР через Румунію виїхав до Відня.

Становище УНР ставало настільки загрозливим, що було ухвалене рішення вивести урядові установи з Кам'янця-Подільського, виплативши службовцям утримання до кінця року. С. Петлюра звернувся до польського командування з пропозицією зайняти місто на умовах збережен-

¹ Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з Добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорозької групи. Прага, 1940. С. 60–61.

² Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. С. 308.

ня там української адміністрації на чолі з Головноуповноваженим РНМ І. Огієнком. 15 листопада Директорія постановила відрядити за кордон А. Макаренка і Ф. Швеця з повноваженнями брати участь у роботі Паризької мирної конференції, контролювати українські урядові установи за кордоном, укладати прелімінарні міжнародні угоди тощо. Вони передали С. Петлюрі право від імені Директорії затверджувати всі закони і постанови уряду. За цим рішенням стояло намагання С. Петлюри зберегти керівні кадри і водночас отримати «повновласть»¹.

Головний отаман і уряд 17 листопада з останньої столиці УНР вирушили до польського кордону. Сюжети цих майже тритижневих мандрів гідні пригодницького роману. С. Петлюра та урядовці не раз піддавалися смертельній небезпеці через повстання селян, заколот отамана О. Волоха, загрозу денікінського полону. 4 грудня у містечку Нова Чорторія С. Петлюра провів нараду з членами РНМ і військовим командуванням. Було визнано, що регулярної української армії вже немає, тому потрібно перейти до партизанських методів боротьби. Наступного дня С. Петлюра виїхав до Варшави, де міністр закордонних справ УНР А. Ливицький 2 грудня вже підписав попередню угоду з Польщею. Прем'єр І. Мазепа залишився в Україні при штабі військового командування, яке готувалося до партизанського рейду денікінськими тилами, відомого як Зимовий похід. Відновлена на руїнах Гетьманату УНР означувала роковини свого відродження «Листопадовою катастрофою» — найбільш трагічною сторінкою в історії боротьби українців за державність.

У пошуках союзників. Звернення «До народів всього світу та їх правительств» від 28 грудня 1918 р. стало одним із перших публічних зовнішньополітичних актів Директорії УНР. У ньому вона підтверджувала, що всі міжнародні угоди, всі вимоги міжнародного права є обов'язковими для України. Виявляла готовність прийняти дипломатичних представників інших урядів і відповідно направити своїх. Загалом це був розлогий, але доволі обтічний документ, сповнений патетики й оптимізму, що «дружні, добросусідські, братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами і Українською Народною Республікою»². Звернення було складене в рамках програмної грудневої декларації Директорії, яка заявила, що у сфері міжнародних відносин «стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав»³.

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 313. Арк. 17–17 зв.; Спр. 318. Арк. 25.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 2. С. 398–399.

³ Там само. С. 394.

«Нейтралістська» зовнішньополітична платформа Директорії базувалася на абсолютизації пунктів мирної програми В. Вільсона про право народів на самовизначення і наївній вірі у прихильність майбутньої мирної конференції до українського питання. Така позиція засвідчила відсутність у лідерів УНР уявлення про всю складність повоєнного геополітичного становища України і аж ніяк не відповідала тогочасним реаліям. А вони були екстраординарними: РСФРР анулювала умови Брестського миру, відмовилася визнавати суверенітет УНР і розпочала військове вторгнення на її територію; на південному сході активізувалися дії Добровольчої армії; у чорноморських портах висадився десант Антанти; польські війська захопили Холмщину, частину Полісся і Волині; анексіоністські устремління демонструвала й Румунія. Ситуація змушувала вкотре шукати зовнішньої військово-технічної і дипломатичної підтримки у захисті української державності.

Однак серед членів Директорії, політичної еліти УНР не було спільного розуміння зовнішньополітичної орієнтації. Ліворадикально налаштовані голова Директорії В. Винниченко і прем'єр-міністр В. Чеховський сподівалися зупинити російську більшовицьку агресію дипломатичним шляхом, направивши до Москви місію С. Мазуренка. На численні ноти українського уряду нарком Г. Чичерін постійно відповідав, що проти УНР воюють не війська РСФРР, а військо українського робітничо-селянського уряду. Лідер соціалістів-федералістів С. Єфремов таку дипломатію влучно назвав «зразком політичного езуїтизму високої марки»¹. На початку січня 1919 р. червоні війська зайняли Харків, але Директорія тільки 16 січня оголосила УНР у стані війни з РСФРР. Втім, призначення 24 січня Х. Раковського головою уряду УСРР відродило у В. Винниченка сподівання на замирення з більшовицькою Росією. С. Мазуренко залишався у Москві й продовжував безплідні переговори аж до захоплення червоними військами Києва та лютневої відставки В. Винниченка.

Члени Директорії С. Петлюра і П. Андрієвський, керівні центри правих партій усвідомлювали нагальну потребу зміни нейтралістського курсу на неухильне зближення з Антантою. В умовах стрімкого просування радянських військ на Лівобережжі вони сподівалися отримати військову допомогу експедиційного корпусу, дислокованого на півдні України. Упродовж січня–березня 1919 р. уряд скерував кілька делегацій до Одеси. Першим переговори з командувачем військ Антанти генералом Ф. д'Ансельмом і начальником штабу полковником Г. Фрайденбергом

¹ Нова Рада. 1919. 17 січня.

у середині січня проводив військовий міністр О. Греков. Вони пішли на контакти з представниками УНР, сподіваючись використати її збройні сили проти більшовицької загрози, а також врятувати французькі інвестиції у Російській імперії, лівова частка яких була капіталізована в Україні. Французи ухилилися від конкретних зобов'язань, мотивуючи це недовірою до Директорії, зокрема В. Винниченка, якого вважали германофілом і більшовиком. О. Греков у спогадах стверджує, що для отримання прихильності французького командування В. Винниченко через спеціального емісара намагався передати Ф. д'Ансельму 5 млн романовських руб., але посланець зник разом з грішми¹. Наступними делегатами стали міністри УНР С. Остапенко та О. Назарук, які 24–25 січня провели переговори з полковником Г. Фрайденбергом. Він відмовився визнавати суверенітет УНР, віднісши це питання до прерогатив Паризької мирної конференції, керівництво Директорії та уряду, як і раніше, вважав більшовиками і наполягав на заміні В. Винниченка і В. Чеховського.

У відповідь 31 січня Директорія оголосила про відставку уряду і доручила діячеві правих поглядів і прихильникові Антанти С. Остапенку формування нового кабінету. Узгодження складу уряду затягнулося на два тижні у зв'язку з евакуацією установ до Вінниці та новими раундами переговорів із представниками Франції. Українська делегація домагалася визнання України, визнання автономного статусу армії УНР при підпорядкуванні командуванню Антанти, повернення Чорноморського флоту, дозволу на участь у роботі Паризької мирної конференції. Полковник Г. Фрайденберг більшість пропозицій української сторони знову відкинув, підтвердивши попередні вимоги відставки керівництва Директорії.

Інформація С. Остапенка про невтішні результати переговорів з представниками Антанти викликала негативну реакцію В. Винниченка та окремих міністрів-соціалістів, які заявили про відставку. 11 лютого Директорія вже під головуванням С. Петлюри ухвалила: «висловити свою згоду на прийняття в принципі тих умов, які були висунені з обох сторін і спільно обмірковані на тих нарадах»². С. Петлюра розраховував, що укладення угоди з представниками Антанти — непохитними адептами

¹ Воспоминания военного министра УНР генерала Грекова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 165. Радянська історіографія підхопила цю версію, однак сучасні дослідники ставлять під сумнів такі дії голови Директорії. Див.: Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. С. 288.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 1. С. 46–47.

відродження II Речі Посполитої — дасть змогу дійти порозуміння з польським керівництвом у справі боротьби з більшовиками. Для вироблення і підписання відповідних договорів до Одеси мали скерувати повноважних представників УНР. Спочатку, отримавши право укладати і підписувати угоди, переговори вів міністр закордонних справ К. Мацієвич. Потім їх продовжила в Бірзулі урядова делегація на чолі з С. Остапенком, наполягаючи на попередніх умовах — визнанні самостійності України, допуску її делегації на Паризьку мирну конференцію тощо. Поступки у формі відставок В. Винниченка і В. Чехівського дещо пом'якшили позицію французів. Був розроблений проект угоди між Францією та УНР, але його не схвалив Париж. І це закономірно, адже прем'єр Ж. Клемансо і глава МЗС С. Пішон були палкими прихильниками створення великої Польщі і відродження єдиної Росії «з автономіями для народностей»¹. Тримісячний безрезультатний українсько-французький діалог завершився у квітні 1919 р. відставкою уряду С. Остапенка і проголошенням новим кабінетом Б. Мартоса гасла «опертя на власні сили».

Члени Директорії і РНМ усвідомлювали неможливість продовження боротьби на двох фронтах — проти Польщі і більшовицької Росії. З огляду на те, що головну загрозу становила Червона армія, постало завдання пошуку шляхів примирення з Польщею. Це був тривалий і складний процес, який розпочинався наприкінці 1918 р. беззастережною підтримкою Директорією боротьби галичан проти Польщі. Акт злуки УНР і ЗУНР, проголошений у Києві 22 січня 1919 р., мав одним з імперативів об'єднання військових зусиль для протистояння польській анексії західноукраїнських земель.

У відповідь на захоплення поляками на початку 1919 р. Північної Волині УНР створює Західний і Північно-Західний fronti². Однак обидві сторони активних бойових дій не вели, оскільки поляки головні зусилля зосередили проти Галицької, а УНР — проти Червоної армії. С. Петлюра розумів, що в польсько-українському протистоянні відроджувана II Річ Посполита має потужну підтримку США і держав Антанти, насамперед Франції. Саме їхні глави на Паризькій мирній конференції мали визначити повоєнну долю і Польщі, і України. Він схилився до пошуку контактів із польським керівництвом, усвідомлюючи неминуче ускладнення відносин із галицьким проводом.

Лютнева відставка з посади голови Директорії В. Винниченка — поспішного противника компромісів із західними державами — дала змо-

¹ Марголин А. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. Берлин, б. м., С. 67.

² Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 311.

гу С. Петлюрі взяти до своїх рук визначення зовнішньополітичного курсу УНР. 19 лютого він відряджає до Варшави полковника Б. Курдиновського із завданням домогтися хоча б нейтралітету Польщі з огляду на війну УНР проти більшовиків. Місія завершилася безрезультатно, але була вкрай негативно сприйнята керівництвом ЗО УНР¹.

27 лютого у Ходорові Є. Петрушевич і С. Петлюра зустрілися з членами спеціальної місії генерала Ю. Бартелемі, які перебували в Галичині за дорученням Паризької мирної конференції. Лідер ЗУНР Є. Петрушевич вважав неприйнятними пропозиції Ю. Бартелемі щодо демаркації кордону з Польщею, тим паче, що Галицька армія розпочала успішну Вовчухівську операцію. С. Петлюра, натомість, погоджувався з умовами українсько-польського примирення і об'єднання військових зусиль для боротьби проти більшовицької агресії. Учасник тих переговорів західноукраїнський дипломат М. Лозинський у спогадах писав: «Здається, що вже тоді Петлюра був готовий піти на уступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти»². Таке припущення небезпідставне, але Головного отамана від публічної угоди з Польщею ще стримували і військові, і морально-політичні зобов'язання щодо ЗО УНР. У середині травня поляки розгромили Волинський фронт і захопили Луцьк, водночас зі сходу наступали червоні війська. Становище армії УНР було близьким до катастрофічного, і врятувати його могла лише ліквідація одного з фронтів, безальтернативно — протипольського.

За таких умов відряджений главою МЗС К. Мацієвичем до Варшави полковник Б. Курдиновський 24 травня підписав з прем'єром Польщі І. Падеревським меморандум, за яким УНР погоджувалася на польську юрисдикцію над Галичиною і Західною Волинню, а Польща виявляла готовність визнати УНР і допомогти у боротьбі проти більшовиків. Пізніше новий міністр закордонних справ УНР галичанин В. Темницький заявив, що таких повноважень Б. Курдиновський не мав, а Директорія та уряд про це не знали. Пошуки контактів з польською стороною велися без відома державного проводу ЗО ЗУНР.

Зокрема, саме тоді до Любліна був скерований підполковник П. Левчук, який мав провести попередні переговори про нейтралітет Польщі щодо УНР, демаркаційну українсько-польську лінію та, якщо буде змога, — спільні операції проти більшовиків. Такі ж завдання отримала

¹ Красівський О. Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва // Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 39. С. 249.

² Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1922. Відень, 1922. С. 77.

й місія генерала С. Дельвіга, яка 16 червня ціною втрат української території домовилася з поляками про припинення бойових дій проти армій ЗУНР та УНР. Однак угоду про перемир'я не визнав Є. Петрушевич і Начальна команда ГА, яка в цей час розгорнула Чортківську наступальну операцію¹.

Проти передових частин Галицької армії була задіяна сформована у Франції з закордонних і військовополонених поляків армія генерала Ю. Галлера. Хоч вона була створена для боротьби з Червоною армією, союзні держави дозволили використати її на польсько-українському фронті та тимчасово зайняти територію Східної Галичини з наступним проведенням референдуму щодо подальшої долі цих земель. ГА змушена була в середині липня перейти Збруч і дислокуватися на території УНР. Є. Петрушевич і галицький уряд переїхали до Кам'янця-Подільського, де також знаходилися Директорія і РНМ УНР.

С. Петлюра продовжував наполегливо шукати контактів із польським керівництвом. 17 липня до Польщі була відряджена військова делегація, очолювана полковником П. Ліпком. У директивах, підписаних С. Петлюрою, наголошувалося: «Як поляки не згодяться заключити договір на приемлемих для України умовах, то звернутись з протестом до держав Антанти, підкреслюючи їм факт несправедливого освітлення галицького питання і обвинувачення галицької армії в большевизмі»². П. Ліпку вдалося після переговорів у Львові з представниками польського командування 31 липня підписати угоду про тимчасове перемир'я.

На початку серпня до Варшави прибула дипломатична місія на чолі з колишнім міністром шляхів П. Пилипчуком. У листі до Ю. Пілсудського С. Петлюра підкреслював, що наявність спільного ворога — радянської Росії нагально диктує необхідність співпраці і порозуміння. Глава української місії був прийнятий Ю. Пілсудським та І. Падеревським. Проте до підписання спільного документа справа не дійшла, оскільки місія була відкликана, за свідченнями глави МЗС А. Лівницького, — через перевищення повноважень у проєкті угоди щодо встановлення українсько-польського кордону і умов розв'язання земельного питання³.

Тимчасове перемир'я з Польщею дало можливість об'єднаним збройним силам наддніпрянців і галичан провести наступальні операції проти

¹ Тимченко Р. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). Київ, 2013. С. 212–215.

² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Київ, 1999. Т. III. С. 104–105.

³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). Київ, 2016. С. 553.

Червоної армії і зайняти 30 серпня Київ. Однак ситуація ускладнилася конфронтацією з Добровольчою армією, яка переросла в білогвардійсько-українську війну. Восени 1919 р. українські війська відступали, бракувало зброї і спорядження, серед вояків ширилася тифозна пошесть. С. Петлюра і Є. Петрушевич періодично проводили наради в пошуках прийняттого виходу з кризового становища. Погляди керівників істотно розходилися. Є. Петрушевич і командувач УГА М. Тарнавський, вбачаючи в Польщі головного ворога, схилилися до замирення із Збройними силами Півдня Росії. С. Петлюра, навпаки, був переконаний у необхідності військово-політичного союзу з Польщею. З цією метою на початку жовтня 1919 р. була сформована дипломатична місія на чолі з заступником голови РНМ А. Лівницьким, до якої ввійшли й представники галицького уряду¹.

Постійні звіти А. Лівницького голові РНМ І. Мазепі розкривають усю складність переговорів. Польська сторона, користуючись критичним становищем УНР, вимагала від української делегації повного задоволення своїх територіальних домагань. А. Лівницький змушений був оголосити перерву в переговорах і повернутися до Кам'янця-Подільського за директивами. 15 листопада на спільному засіданні Директорії та уряду під головуванням С. Петлюри міністр доповів про хід переговорів.

З огляду на важку ситуацію було ухвалено дати згоду на встановлення українсько-польського кордону «по лінії Бартеlemi через територію Галичини і по річці Турія через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд»². 2 грудня 1919 р. А. Лівницький і члени делегації підписали декларацію, яка задовольняла вимоги Польщі щодо українсько-польського кордону. Фактично це означало відмову УНР від Східної Галичини. Були гарантовані права польських громадян в Україні за умови забезпечення прав українських громадян у Польщі. Земельну справу мав розв'язати майбутній парламент України. Поміщики-поляки могли повернутися до своїх помість у Правобережній Україні. Польська сторона погоджувалася надати військову допомогу в боротьбі проти більшовиків, але визнання УНР пов'язувала з рішеннями Паризької мирної конференції. А. Лівницький оцінив підписану від імені уряду УНР декларацію як «створення ґрунту для реальних взаємин

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 1. С. 539.

² Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Київ, 2006. Т. IV. С. 357.

державно-правового характеру між Польщею і Україною»¹. Галичани — члени дипломатичної місії — заявили протест проти підписання декларації і вийшли зі складу делегації.

Задоволення вимог Польщі було наслідком «Листопадової катастрофи» УНР. Директорію вже не стримували зобов'язання перед ЗУНР, армія якої уклала договір з денікінцями. С. Петлюра запросив польські війська зайняти район Кам'янця-Подільського, а сам хотів виїхати до Польщі, сподіваючись за її допомогою продовжити боротьбу за самостійність України.

Від самого початку приходу до влади у грудні 1918 р. Директорія покладала великі сподівання на мирну конференцію, яка мала встановити справедливий устрій повоєнної Європи, визначити статус новоутворених держав. На початку січня 1919 р. почалося формування української делегації для участі у форумі, що мав незабаром відкритися в Парижі. Головою дипломатичної місії був призначений Г. Сидоренко — український діяч, інженер-шляховик, міністр пошт і телеграфу в уряді В. Голубовича. До її складу входили відомі політики О. Шульгин, О. Шелухін, А. Марголін, В. Прокопович, В. Панейко, С. Томашівський та інші, загалом понад 60 осіб. Делегація мала представляти спільні інтереси УНР та ЗО УНР, домагатися визнання незалежності України, виводу з її території іноземних військ, отримання збройної допомоги у боротьбі проти Червоної армії.

Однак, незважаючи на настійні домагання, УНР не отримала запрошення до участі в мирній конференції, оскільки розглядалася як спільник переможених держав Четверного союзу та частина єдиної в майбутньому Росії. Водночас польська делегація на чолі з Р. Дмовським мала офіційний статус, її представники працювали у низці комісій, постійно наголошуючи на історичній належності Східної Галичини до польських земель. Конференція розпочала засідання 18 січня 1919 р. Г. Сидоренко приїхав до Парижа у лютому, а члени делегації прибули тільки у квітні.

Українське питання як самостійне у порядку денному мирної конференції не стояло, а УНР не розглядалася як суб'єкт міжнародного права. Однак від самого початку засідань фігурувала українська проблема, пов'язана з визначенням статусу Східної Галичини у складі відновлюваної Польщі. Його активно лобіювала делегація Франції і особисто прем'єр

¹ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). С. 566–569, 573.

Ж. Клемансо. Лідери держав Антанти намагалися якнайшвидше ліквідувати останній збройний конфлікт, породжений наслідками Світової війни. Для припинення польсько-українського конфлікту Антанта створила спеціальну місію на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі, яка в лютому 1919 р. запропонувала проєкт угоди і розмежування кордону. Є. Петрушевич відхилив його як явно вигідний Польщі, за якою залишався Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, а Галицька армія втрачала вигідні стратегічні позиції. Місія Ж. Бартелемі завершилася безрезультатно.

У квітні була призначена нова делегація на чолі з британським генералом Л. Ботою. Він також запропонував пересунути лінію розмежування на схід, але залишити галичанам Дрогобицький нафтовий район. Тепер уже не погоджувалися поляки і почали наступ армії генерала Ю. Галлера для захоплення територій з нафтоносними родовищами. Українська делегація висловила протест проти цих дій і 21 травня була прийнята Радою Чотирьох (Д. Ллойд-Джрдж, Ж. Клемансо, В. Вільсон, С. Сонніно, який заступав В. Орландо). Наступ польських військ тимчасово був зупинений¹. Однак уже в червні та ж Рада під приводом захисту від більшовицької експансії дозволила полякам вийти до ріки Збруч. Галицька армія була змушена перейти на територію УНР.

Очікування лідерами УНР визнання Антантою самостійності України було безпідставно оптимістичним. Домогтися цього надзвичайна дипломатична місія у Парижі не була спроможною. Вона не отримала офіційного статусу і була змушена діяти «в кулуарах» форуму, обмежуючись приватними контактами. Основний склад місії прибув до Парижа з запізненням і не мав уніфікованих фактологічних, статистичних, картографічних, інформаційних матеріалів про Україну, зокрема перекладених французькою та англійською мовами. Пізніше Г. Сидоренко у звіті українському уряду визнав: «З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, а й серед дипломатичних і політичних кіл, не знають про українську справу взагалі, про домагання українського народу і його уряду»².

Серед доволі чисельної української дипломатичної місії були прихильники різних зовнішньополітичних орієнтацій, які нерідко виступали з суперечливими заявами. Інформаційно-пропагандистські зусилля надзвичайної місії нівелювалися масованою антиукраїнською кампанією

¹ Нариси історії дипломатії України. С. 370.

² Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. К., 2007. С. 77–78.

поляків і росіян у Парижі. Заступник глави української делегації В. Панейко, домагаючись визнання Антантою самостійності ЗУНР, вдався до закулісних сепаратних дій, які призвели до фактичного розколу місії. Українські дипломати виступали з численними нотами, меморандумами, заявами, листами до керівних органів конференції і особисто глав держав Антанти, однак не змогли добитися визнання державності ні об'єднаної УНР, ні окремої ЗУНР¹. Значною мірою тому посприяло ще й те, що Г. Сидоренко не тільки не мав професійного досвіду переговорника, але й був далеким від вишуканих дипломатичних манер, грюкаючи кулаком по столу в присутності Ж. Клемансо та Р. Пуанкаре².

З огляду на відсутність прогресу у розв'язанні Паризькою мирною конференцією українського питання РНМ під головуванням Б. Мартоса 12 липня ухвалила викликати Г. Сидоренка «для особистого доповіді про діяльність місії і про відношення Мирової конференції до уряду УНР». Тільки в кінці вересня Г. Сидоренко подав голові РНМ І. Мазепі багаторічкову доповідь про діяльність місії. Звіт завершувався надто оптимістичним прогнозом: «Визнання самостійності Української Народної Республіки являється питанням самого близького часу в залежності від наших власних сил в боротьбі за цю самостійність і від нашої власної праці в будові нашої державності»³. Хоч викладені Г. Сидоренком умови визнання УНР державами Антанти не віщували такого сприятливого результату: твердо стояти на самостійності і неподільності українських земель; дотримуватися принципів демократії; скликати при першій змозі конституанту; тримати в своїх руках Київ — як столицю і Одесу — як порт; не допускати державних переворотів; рішуче боротися з єврейськими погромами тощо.

Замість Г. Сидоренка українську дипломатичну місію на Паризькій мирній конференції очолив посол УНР при Ватикані граф М. Тишкевич⁴. На відміну від свого попередника він був спадковим аристократом з європейською освітою і зв'язками. М. Тишкевич розпочав свою працю голови української делегації лише наприкінці вересня 1919 р., коли мирна конференція уже намітила розв'язання принципових питань порядку денного. Граф активно контактував з відомими політиками, кореспондентами, надсилав меморандуми президії конференції, доводячи

¹ Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції // Український історичний збірник. 2013. Вип. 16 ; Гриник І. Дипломатична діяльність Василя Панейка на Паризькій мирній конференції // Архіви України. 2013. № 4.

² Тиждень. 2019. 21 лютого.

³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). С. 542.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 1. С. 411.

необхідність визнання самостійності України. Однак поглиблення внутрішніх чвар призвело до спроб А. Галіпа, І. Борщака та інших членів делегації відсторонити його від головування. Додаткові повноваження від С. Петлюри він отримав надто пізно — у грудні 1919 р., а невдовзі подав у відставку¹.

Усвідомлюючи провідну роль держав Антанти в роботі мирної конференції, Директорія намагалася відрядити насамперед до них дипломатичні місії. Сформоване в січні 1919 р. українське представництво у Великобританії на чолі з М. Стаховським через візові перепони тільки у травні дісталось Лондону. Українські дипломати поширювали інформацію про Україну, налагодили видання щотижневика «Юкрейн», але так і не отримали офіційного статусу. Уряд США зайняв ще більш жорстку позицію щодо української дипмісії, очолюваної Ю. Бачинським. Держдепартамент на його ноту про встановлення дипломатичних відносин відповів відвертою відмовою: «Уряд і народ США співчуває і симпатизує всім народам всіх частин Росії, включаючи Україну, водночас уряд США не може визнати незалежності України, або іншого уряду, який є, і відповідно не є готовим прийняти представників цього уряду»².

Посольство у Франції не одержало акредитації, частково його функції перебрала делегація УНР на Паризькій мирній конференції. Більш вдалою була діяльність представництва УНР в Італії, очолюваного Д. Антоновичем — відомим українським діячем з певним досвідом дипломатичної праці і знанням італійської мови. МЗС напівофіційно прийняло посольство, але відмовилося визнавати суверенітет України, посилаючись на позицію інших держав Згоди. Природно, що з таким статусом українські дипломатичні місії не змогли істотно вплинути на уряди країн перебування у справі визнання УНР суб'єктом міжнародного права.

Упродовж 1919 р. Директорія і РНМ, не маючи достатньої власної військової та економічної спроможності, вели активні пошуки союзників у протистоянні зовнішнім загрозам. Цей процес від самого початку був ускладнений відсутністю у політичному керівництві УНР спільного бачення зовнішньополітичної орієнтації. Початок російсько-української війни зруйнував сподівання українських соціалістів на порозуміння з більшовицьким Раднаркомом. Тривалі спроби правих в уряді УНР укласти угоду з представниками Антанти завершилися безрезультатно.

¹ Ключко Р. У пошуках «мирного плану»: дипломатія часів Української революції // Дзеркало тижня. 2015. 6 березня.

² Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009. С. 303–304.

Оптимістичні сподівання на державне визнання України Паризькою мирною конференцією не справдилися. Розходження політичних проведів УНР і ЗУНР у визначенні стратегії боротьби за державність призвели до укладання неприродних альянсів: галичан — з Білою та Червоною арміями, наддніпрянців — з поляками.

Отаманщина проти державності. Одним із визначальних чинників невдач боротьби українців за національну державність стала отаманщина — суспільний феномен, пов'язаний насамперед з добою правління Директорії УНР. Першим спробував пояснити причини появи і наслідки цього негативного явища В. Винниченко, присвятивши йому чимало яскравих та образних, але нерідко суб'єктивно забарвлених сюжетів, спричинених особистою неприязню до С. Петлюри¹. У міжвоєнний період, намагаючись з'ясувати причини поразки визвольної боротьби, до цієї теми зверталися відомі діячі, творці і літописці Української революції — П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, Б. Мартос та ін.².

Отаманщина як історичне явище отримала усталену історіографічну оцінку, насамперед у новітніх узагальнюючих працях з історії революційної доби³. Цій темі присвячена також низка спеціальних наукових студій Д. Архирейського, С. Литвина, П. Гай-Нижника, В. Солдатенка та ін.⁴. На дисертаційному рівні отаманщину досліджували А. Лисенко та Ю. Митрофаненко, якому належить перша спроба типологізації отаманських формувань⁵.

¹ Винниченко В. Відродження нації. Доба отаманщини: розділи VII–XVII. Київ – Відень, 1920.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Прага, 1922 Т. IV ; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928 ; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 ; Мартос Б. Оскілко і Болбочан. Спогади. Мюнхен, 1958.

³ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки : у 4 т. Київ, 2010. Т. III. Рік 1919 ; Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. Київ, 2012. Кн. 2.

⁴ Архирейський Д. Поняття «отаманщина» в контексті досліджень Української революції 1917–1921 рр. // IV наукові читання, присвячені пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2002. С. 140–144 ; Литвин С. Феномен отаманщини в українській історіографії // Воєнна історія. 2006. № 4–6 ; Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно визвольній боротьбі // Література і культура Поліся : зб. наук. пр. Ніжин, 2010. Вип. 58. С. 105–114 ; Солдатенко В. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, наслідки, сутність // Гілея: науковий вісник. Вип. 113. Київ, 2016. С. 46–60.

⁵ Лисенко А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002 ; Митрофаненко Ю. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 років. Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2011 ; Його ж. Українська отаманщина 1918–1919 років. Кіровоград, 2015.

Відмінності в підходах до оцінки отаманщини як суспільного феномена обумовлюються різними підходами до трактування ролі С. Петлюри як Головного отамана, а згодом і голови Директорії у породженні і неподоланні цього деструктивного фактора¹. Однак чимало військових істориків ідеалізували у своїх працях отаманщину, схвалювали її спрямованість проти більшовицької влади й закривали очі на негативні ознаки повстанського руху. Зокрема, чи не найбільше писав на цю тему полковник М. Серeda. Його основну працю «Отаманщина» публікували в журналі «Літопис Червоної Калини» упродовж 1929–1930 рр. У ній автор подав майстерно написані розвідки про багатьох отаманів, зокрема Палієнка, Божка, Шепеля, Ангела, Волинця, Козир-Зірки та ін. На жаль, цим матеріалам бракувало виваженої оцінки тактико-стратегічних політичних спрямувань отаманів і наслідків їхньої діяльності. Винятком є історико-публіцистичні праці Р. Ковалю, який ідеалізує українських отаманів і вважає, що Директорія не зуміла скористатися революційним потенціалом повстанського руху². Розширеному трактуванню терміна «отаманщина» сприяла та обставина, що військове звання «отаман» мали і старші командири Дієвої армії УНР, і лідери нерегулярних збройних формувань.

Витоки отаманщини сягають часів оголошеної Директорією війни гетьманському режиму в середині листопада 1918 р. Його повалення вирішальною мірою було забезпечене збройними загонами, очолюваними місцевими ватажками. Вже за тиждень після початку повстання С. Петлюра від імені Штабу революційних військ УНР видав наказ про організацію влади на звільнених територіях, у якому зазначав: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ... мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниця, пошта, телеграф та інші інститутції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою». Окремо наголошувалося, що Директорія надає повну владу під час бойових дій командирам окремих частин. Усіх зрадників українського народу отамани мали арештовувати та поступати з ними по закону військовому³. Ця перехідна форма від військового до цивільного правління мирного часу згодом призвела до концентрації виключної військової і політичної влади в руках отаманів.

¹ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001 ; Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. К., 2007.

² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К., 2001.

³ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Київ, 2006. Т. IV. С. 210.

Успішний фінал боротьби проти Гетьманату приніс С. Петлюрі як Головному отаманові і провідним отаманам не лише славу творців перемоги, величезну популярність, а й реальну владу. Антигетьманське повстання стихійно витворило стотисячне іррегулярне військо, об'єднане спільною метою — скиненням влади П. Скоропадського. Д. Дорошенко у спогадах наголошував: «Та армія, що так легко й швидко зібралася в її (Директорії. — *Авт.*) руках в листопаді, ще легше й швидше розлетілась і розтанула, коли головна мета — повалення Гетьмана — була досягнута. Перейшовши до рук різних отаманів, військова справа опинилась в такому стані, як була рік тому назад, в січні 1918 року»¹.

Ідеалізуючи «героїчний порив озброєного трудового народу» у поваленні Гетьманату, лідери Директорії недооцінили наростаючих зовнішніх загроз. У Декларації від 26 грудня 1918 р. були проголошені абсолютний нейтралітет і мирне співжиття з усіма народами. У цьому програмному документі, наповненому баченням соціалістичних перспектив відновлюваної УНР, питання військового будівництва навіть не згадувалися². І тільки нова більшовицька експансія, зайняття червоними військами Харкова, стрімкий наступ на Лівобережній Україні актуалізували в середині січня 1919 р. проблему збройного захисту республіки. Але на той час численна повстанська армія саморозпустилася, а проведення мобілізації було неможливим через відсутність місцевих владних структур.

Члени Директорії не мали чіткого уявлення про кількісний склад збройних сил УНР. В. Винниченко писав, що в середині січня 1919 р. «військовий міністр О. Греков дав точну і докладну відповідь: по всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами і резервами було 21.100 чоловік»³. І хоч В. Винниченко «для неймовірних» подав складові цієї цифри, прийняти її за достовірну не дозволяють спогади того ж О. Грекова: «Загальний склад військ точно ніяк не можна було встановити, але його вважали близько 70–80 тисяч»⁴. Очевидно, до цієї кількості входили й регіональні отаманські формування, на які С. Петлюра покладав великі сподівання.

Однак ці розрахунки виявилися ілюзорними, керівники найпотужніших із них не підтримали Директорію. Отаман Є. Ангел на Чернігівщині

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ, 2007. С. 397.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 2. С. 391–394.

³ Винниченко В. Відродження нації. Київ – Відень, 1920. Ч. III. С. 245.

⁴ Воспоминания военного министра УНР генерала Грекова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2004. № 1/2 (22/23). С. 165.

самовільно залишив фронт. Отамани Д. Терпило (Зелений) і О. Данченко на Київщині стали на радянський бік. М. Шинкар підняв повстання проти Директорії на Полтавщині. Діючий на Херсонщині Н. Григор'єв також висловив недовіру Директорії і заявив про перехід до більшовиків. Проти влади УНР виступив й Н. Махно. У січні–лютому 1919 р. чимало отаманських формувань із союзників Директорії перетворилося на опонентів. Потім вони ще не раз змінювали прапори, ставали співниками і супротивниками УНР, воюючи проти червоних і білих армій, або переходячи на їхній бік. Окремі отамани, скориставшись прихильністю С. Петлюри, підняли проти нього військові заколоти.

У другій половині січня 1919 р. червоні війська з півночі і сходу наблизилися до Києва. Лівобережний фронт армії УНР фактично розвалився. Його командувач полковник П. Болбочан, запідозрений у зраді, за наказом С. Петлюри був заарештований і засланий до Галичини. Наприкінці січня урядові установи УНР спішно евакуювалися до Вінниці. Фактична відсутність впливу центральної влади на провінцію, антиурядова агітація ліворадикальних партій, дезорганізація збройних сил, втрата контролю над територіями і населенням, наявність запасів зброї і локальна підтримка селянства висунули в регіонах на перші ролі військових ватажків. М. Стахів писав: «Виросли неоправдані амбіції дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто “отаманами”... Їм здавалося, що сама тільки їх громада або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіма іншими громадами на всій національній території»¹.

Ідейні розходження між членами Директорії, лідерами українських лівих і правих партій у корінних питаннях урядового курсу та при виборі союзників призвели до політизації військової сфери. Дієва армія стала середовищем внутрішньопартійної боротьби. 21 березня група командирів Південно-Східної групи військ на чолі з отаманом О. Волохом, прихильником боротьбистської ідеології, вчинила заколот проти Директорії, усунула чинного командувача, проголосила прийняття засад радянської влади і припинила бойові дії. Однак командування Червоної армії не оцінило «радянофільство» отаманів, скористалося передишкою на фронті і перейшло в наступ, який завершився важкою поразкою українських військ. Запорозький корпус змушений був перейти на територію Румунії, де був інтернований, втративши велику кількість

¹ Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з агресії Советської Росії. Кн. 2-га. Тернопіль, 1993. С. 82.

озброєння і військового майна. Авантюра О. Волоха ускладнила ситуацію на українсько-радянському фронті. Однак С. Петлюра продовжував довіряти отаманові й уповноважив його на організацію повстанського руху в Лівобережній Україні, а потім повернув до Дієвої армії УНР.

Призначення Директорією у квітні 1919 р. соціал-демократа Б. Марто-са головою РНМ викликало різкий спротив керівництва правих партій — соціалістів-самостійників, народних республіканців, соціалістів-федералістів. Вони відразу почали вимагати відставки лівого уряду, а незабаром стали на шлях організації державного перевороту для відсторонення С. Петлюри з посад голови Директорії і Головного отамана армії УНР. На роль військового керівника перевороту був обраний командувач Північної групи військ соціаліст-самостійник отаман В. Оскілко, невдоволений «полівінням» урядової політики. Намагаючись запобігти виступу заколотників, С. Петлюра видав наказ про усунення В. Оскілка з посади, але той не підкорився. У ніч на 29 квітня у Рівному за його наказом були заарештовані члени уряду і лідери соціалістичних партій, а також зайняті ключові об'єкти міста¹.

В. Оскілко видав відозви до війська, селянства, урядовців, населення, у яких проголосив себе головнокомандувачем збройних сил УНР, вимагав обрати головою Директорії Є. Петрушевича, скликати представницький орган з правами установчих зборів, «перед якими мали б відповідати президент і я»². Фактично це була ретрансляція політичних устремлінь УПСР. Спроба арешту С. Петлюри, який перебував у Здолбуніві, виявилася невдалою. За його наказом січові стрільці Є. Коновальця без бою зайняли Рівне, а В. Оскілко втік до Польщі, де був інтернований. У наказі військам Дієвої армії він був затаврований як заколотник-контрреволюціонер з замашками диктатора на кшталт П. Скоропадського³. У постанові Директорії про створення Державної слідчої комісії наголошувалося: «Коли під проводом свого Головного отамана героїчна козацька армія напружує останні сили, Отаман Оскілко з юрбою зрадників, забувши честь і совість, підняв повстання проти законної влади, підняв прапор межиусобної війни»⁴. За свідченнями генерала М. Капустянського, В. Оскілко був ліквідований на Волині у червні 1926 р. членами УВО за свою «хрунівську працю»⁵.

¹ Оскілко В. Між двома світами. Рівне, 1924. Ч. I. С. 47; Мартос Б. Оскілко і Болбочан. Спогади. Мюнхен, 1958. С. 14–17.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. С. 151.

³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 71–71зв.

⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Київ, 1999. Т. III. С. 86.

⁵ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році // Україна. 1919 рік. Київ, 2004. С. 83.

9 червня 1919 р., саме під час успішних бойових дій українських військ, у Проскуріві правими, насамперед соціалістами-самостійниками, була інспірована чергова спроба державного перевороту. Заколотники зробили ставку на раніше популярного у військах полковника П. Болбочана. Його ще в січні за невдалі дії Українського фронту на Лівобережжі вислали до Галичини. С. Петлюра був добре поінформований про змовницьку діяльність члена Директорії П. Андрієвського та колишніх членів уряду, які, за інформацією спецагента політичного департаменту МВС УНР, «думають зробити переворот в духу буржуазії». У донесеннях фігурував і П. Болбочан, у будинку якого збиралися на наради «всі монархісти і взагалі всі буржуазні елементи»¹. С. Петлюра намагався позбутися амбітного полковника і дав доручення Генштабу негайно відправити його в Італію для формування військових частин з полонених українців².

За задумом натхненників виступу, П. Болбочан мав очолити Запорізький корпус, усунувши від командування полковника В. Сальського. Однак антипетлюрівський заколот не дістав широкої підтримки, П. Болбочан діяв нерішуче, був заарештований і Державною слідчою комісією вже наступного дня засуджений до розстрілу. На його покайнянні листи Головний отаман не відгукнувся. 28 червня полковник був страчений. З огляду на те, що О. Волох і В. Оскілко за більш масштабні та небезпечні виступи не були покарані, присуд П. Болбочану виглядав неадекватно суворим. Очевидно, С. Петлюра намагався продемонструвати твердий намір покласти край спробам опозиційних сил використати отаманів у своїх політичних цілях. Наказом по Дієвій армії сповіщалося, що П. Болбочан згідно з ви роком надзвичайного військового суду розстріляний за зраду³.

Ставлення С. Петлюри до отаманщини було неоднозначним і мінливим. На початку 1919 р., формуючи збройні сили, він не мав альтернативи і змушений був спиратися на колишні повстанські загони. Однак їх масова відмова підтримати Директорію, самовільне залишення фронту, перехід до червоних військ, дезорганізація тилу, єврейські погроми змусили розпочати боротьбу з цим явищем. За свідченнями начальника військової контррозвідки М. Чоботаріва, ця боротьба не була послідовною і спрямовувалася проти найбільш одіозних ватажків⁴. Однак з травня протидія розкладницькій отаманщині набуває більш системного харак-

¹ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Київ, 2009. С. 224–225.

² Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ, 2007. С. 254–255.

³ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. С. 264.

⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чоботаріва). Київ, 2003. С. 31.

теру. До неї були залучені Державний військовий інспекторат, Контрольовальний відділ штабу Дієвої армії, Політичний департамент МВС, Державні слідчі комісії, Надзвичайний військовий суд. Завдяки реорганізації армії з напівпартизанської в регулярну непрофесійних та амбітних ватажків замінили кадровими військовими. Це сприяло зміцненню армійської дисципліни, зменшенню кількості заколотів у тилу, приборканню отаманської сваволі. Хоч остаточно отаманщину як явище подолати не вдалося¹.

Нові ускладнення становища Дієвої армії примушували С. Петлюру знову звертатися до послуг отаманських загонів. Один із найамбітніших ватажків Ю. Божко, який мріяв стати гетьманом Січі Запорозької, спершу підтримав Директорію, потім відмовився визнавати її владу. Однак у травні С. Петлюра призначив його командиром дивізії, але згодом він вийшов з-під контролю. Спроба арешту некерованого отамана військовою контррозвідкою провалилася. У жовтні С. Петлюра знову доручив отаману формування військового з'єднання, але вже через місяць Ю. Божко разом з іншими отаманами вчинив заколот і намагався перейти на бік Червоної армії. В отаманській міжусобиці він і був застрелений за наказом О. Волоха².

На кінець листопада – початок грудня 1919 р. припав останній помітний рецидив отаманщини. У найдраматичніший для УНР час, коли фактично були втрачені армія і територія, на державній нараді в Старокостянтиніві йшлося про перспективи визвольної боротьби. С. Петлюра, прем'єр-міністр І. Мазепа, полковник Ю. Тютюнник висловилися за перехід до партизанських форм боротьби в тилу денікінських військ. Прикметно, що у своїй промові Головний отаман наголосив: «Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. У нашій боротьбі грало і гратиме рішачу ролю регулярне військо»³. Саме тоді О. Волох з групою інших отаманів виступив проти С. Петлюри, захопив частину державної скарбниці і перейшов на бік Червоної армії. Отаман-боротьбист, як і лідери партії, згодом вступив до КП(б)У, став радянським службовцем і закінчив життя на початку листопада 1937 р. як «контрреволюціонер», «націоналіст» і «терорист» у сумнозвісному карельському урочищі Сандармох⁴.

¹ Митрофаненко Ю. Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 років. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2011. С. 15.

² Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков, 2000. С. 226–231.

³ Петлюра С. Вибрані твори і документи. Київ, 1994. С. 165.

⁴ Савченко В. Вказ. праця. С. 199–226.

З розгулом отаманської стихії тісно пов'язане таке потворне явище, як єврейські погроми. Безперечно, вони не були виключно породженням революційної доби, а закорінені в глибшу історичну ретроспективу, зокрема в імперську чорносотенну політику царських часів. Найбільш масові їх прояви сталися у 1919 р. У відозві Центрального комітету допомоги потерпілим від погромів, виданій 26 січня 1919 р., наголошувалося: «Розлилась нова хвиля кровавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волинщині), на станціях Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато Євреїв; їх замордовано, над ними знущалися; єврейське майно стає подарковим; летиться єврейська безневинна кров»¹. Численні погроми продовжувалися й у наступні місяці. Найбільш жорстокі ексцеси на підконтрольній Директорії місцевості були вчинені військовими формуваннями отаманів І. Семесенка, О. Козир-Зірки, О. Палієнка та інших.

Відразу після Бердичівського і Житомирського погромів 9 січня 1919 р. до голови Директорії В. Винниченка і прем'єра В. Чехівського зверталися лідери єврейських та українських політичних партій і громадських організацій з вимогами створення слідчої комісії з розслідування погромів та покарання винуватців. Спочатку РНМ ухвалила постанову про створення спеціальної комісії для розслідування «насильств над людністю», але потім розширила її завдання «охороною ладу на Вкраїні». Цими ж днями були асигновані 1 млн крб на платню службовцям міністерства єврейських справ і 2 млн крб — для невідкладної допомоги постраждалим від погромів, 3 млн — на видання книжок єврейською мовою, почалася розробка проекту закону про єврейське громадське самоуправління, вживали заходів протидії поширенню погромної агітації². У липні 1919 р. РНМ виділила 11,5 млн крб допомоги «біднішому єврейському населенню, що постраждало від погромів»³.

Однак хвиля погромів не припинялася, і уряд створював окремі комісії з розслідування подій у Проскурові, Овручі, Коростені, Сарнах, Острозі та інших містах. Були заарештовані й утримувалися під вартою окремі отамани-призвідці масових погромів. Тривалий час уряд розглядав питання про створення Особливої слідчої комісії у справі протиев-

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. IV. С. 26.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Т. 1. С. 181, 196, 199, 202, 216, 270, 295.

³ Там само. Т. 2. С. 432.

рейських погромів. Нарешті наприкінці травня закон був ухвалений. На комісію покладалися «всестороннє розслідування протиеврейських погромів на території України й злочинної агітації проти єврейського населення»¹. Постанови комісії оскарженню не підлягали. На її утримання асигнували 200 тис. крб. Головою комісії був призначений правник, соціаліст-федераліст М. Корчинський.

Однак налагодити ефективну діяльність комісії не вдалося. Фактично роботу вона розпочала лише у липні 1919 р. На заваді стали перманентні зміни військово-політичної ситуації, недоступність місць погромів, брак фінансування та кваліфікованих слідчих, недовіра єврейського населення тощо. На початку листопада 1919 р. комісія у звіті Міністерству юстиції повідомляла про проведення слідства у 35 погромлених містах, однак завершене воно було у чотирьох невеликих містечках. З усіх отаманів, заарештованих за єврейські погроми, був розстріляний лише І. Семесенко — організатор проскурівської «різні» в лютому 1919 р. Ув'язнений у травні, він уникнув покарання, перебував у Галичині, повернувся до Дієвої армії і влітку 1920 р. був розстріляний за невиконання наказів командування чи за сукупністю злочинів. О. Козир-Зірка, чиє військо вчиняло погроми на Житомирщині і Київщині, втік з-під арешту й перейшов до Червоної армії. О. Палієнко та інші отамани з Кам'янецької в'язниці були звільнені в жовтні 1919 р. у зв'язку з наближенням до міста денікінців.

Масові єврейські погроми в Україні чинили в 1919 р. невідконтрольні Директорії збройні отаманські формування Н. Григор'єва, Зеленого (Д. Терпила), Є. Ангела та інших. Зокрема, Н. Григор'єв, який відзначався хворобливим антисемітизмом, влаштував криваві розправи у Єлисаветграді, Черкасах, Кременчуці та інших містах. Їхніми жертвами стали близько 8 тис. євреїв². Тим часом Н. Махно виступав проти насильства щодо євреїв, і вчинене його штабом убивство Н. Григор'єва виправдовував погромницькою діяльністю отамана.

У сучасній історичній літературі, зокрема й довідковій, наведені відомості не тільки загальної кількості жертв єврейських погромів в Україні революційної доби, але й відсоткові обрахунки тих сил, які їх вчиняли. Зокрема, у спеціальній статті «Енциклопедії історії України» зазначено: «Особливістю погромів в Україні 1918–21, в яких брали участь усі протиборчі сили (на долю Армії Української Народної Республіки та підроз-

¹ Там само. С. 527–529.

² Горак В. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 — серпень 1919 рр.): питання історіографії // Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 171.

ділів, що їй формально підпорядковувалися, припадає 40 %, незалежних формувань — 25, Білої армії — 17, Червоної — 9, Н. Григор'єва — 4, польської — 3, невстановлених загонів — 3 % скоєних погромів), був їх надзвичайно кривавий характер (бл. 50–60 тис. убитих)»¹. В іншій статті цього ж видання зауважено, що протягом 1917 — початку 1921 рр. у 524 населених пунктах України різними військовими формуваннями вчинено 1 236 погромів, внаслідок яких загинуло від 30 до 60 тис. осіб².

Наведені підрахунки зробив понад 90 років тому відомий єврейський діяч і дослідник Нахум Гербель. Вони опубліковані в Берліні на ідишу та в Нью-Йорку англійською³. Ця трагічна статистика майже безапеляційно сприймається на віру, оскільки її верифікація є справою надзвичайно копіткою, можлива лише стосовно окремих епізодів і не здатна внести істотні корективи в подані вище загальні кількісні показники жертв єврейських погромів.

Полеміка міжвоєнної доби щодо особистої причетності/непричетності С. Петлюри до єврейських погромів перенесена й у сучасну українську дослідницьку і публіцистичну літературу⁴. Очевидно, С. Петлюра як Головний отаман військ, а згодом і голова Директорії, особисто відповідальний за насильства, вчинені проти євреїв на території УНР, зокрема вояками Дієвої армії. Відомий також його невинуватий пієтет до окремих отаманів, які відзначилися брутальними діями щодо мирного населення. Водночас численні документи Головного отамана, РНМ, штабу Дієвої армії свідчать про намагання вгамувати погромну стихію, виявити винуватців, організувати допомогу потерпілим. Слід мати на увазі, що частину погромів здійснювали місцеві селянські загони, уражені побутовим антисемітизмом і не завжди підвладні навіть своїм отаманам. Зрозуміло, що ні С. Петлюра, ні уряд УНР не можуть нести відповідальність за злочини проти єврейства, скоєні іншими силами на території України. Можна цілком погодитися з думкою відомого американського

¹ Енциклопедія історії України: Україна–Українці / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2018. Кн. 1.

² Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 80.

³ Di pogromen in Ukraine in di yorn 1918–1921 (1928); The Pogroms in the Ukraine 1918–21 (1951).

⁴ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Київ, 2000 ; Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство / вид. 2-е, допов. Київ, 2006 ; Єкельчик С. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні // Симон Петлюра та українська національна революція : збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ, 1995 ; Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні хроніки-есе. Рік 1919. Київ, 2010 ; Його ж. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007.

дослідника Г. Абрамсона: «Довести, що Петлюра був відповідальний за погроми як суб'єкт, неможливо; дійсно, всі доступні свідчення вказують, що він аж ніяк не був організатором погромів. З іншого боку, як очільник держави він повинен був нести відповідальність за вчинки своєї армії, незважаючи на те, що сам досить слабо контролював її»¹.

Отаманщина доби Директорії УНР — деструктивне суспільне явище, яке характеризується домінуванням військового начала над усіма сферами суспільного життя. Вона збочувала революційний потенціал українського народу, підживляла підвалини державності, ослаблювала боєздатність збройних сил, активізувала регіональний сепаратизм, породила жорстокі погроми єврейства. В кінцевому підсумку отаманщина стала одним із визначальних внутрішньополітичних чинників, що спричинив втрату національної державності та поразки Української революції.

Союз Пільсудський – Петлюра. Наприкінці листопада 1919 р. рештки української армії опинились затиснуті на невеличкій території на Волині. На заході — поляки, на північному сході — більшовики, на південному сході — денікінці. Становище Армії УНР було відчайдушним. Бракувало їжі, одягу, ліків, не кажучи вже про зброю. Вояки втратили боєздатність. Генерал В. Сальський на одній із військових нарад заявив: «Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якої жодна армія нездатна боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги нас всіх»².

Найбільш імовірними для українських військовиків були дві перспективи — бути інтернованими поляками або перейти на бік радянських військ. У цій патовій ситуації більшість командирів підтримали курс С. Петлюри на зближення з поляками. 2 грудня уряд УНР оголосив т. зв. «Любарську декларацію»: «Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність»³. Політичний провід УНР та частина військових перетнули українсько-польську лінію розмежування. Решта армії перейшла до партизанської війни. Попередній командувач Армією УНР В. Тютюнник був відсторонений. Його наступником став М. Омелянович-Павленко.

¹ Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ, 2017. С. 146.

² Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989. С. 326.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали : у 2 т. / упор.: В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Вид-во Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 604.

6 грудня 1919 р. розпочався Перший Зимовий похід Армії УНР¹. Упродовж кількох місяців українське військо пройшло рейдом тилами Червоної та Білої російських армій. Учасники походу уникали великих сутичок з противником, намагаючись не так завдавати йому шкоди, як активізувати селянський спротив. Найбільшим успіхом стало взяття Умані, яка перетворилася на осередок українського повстансько-партизанського руху.

До травня 1920 р. Армія УНР повернулася із Першого Зимового походу і була інтернована у Польщі. Всі учасники походу були нагороджені Залізним Хрестом УНР. Військові операції у запіллі піднімали бойовий дух українців, переконували, що не все ще втрачено, що їхня боротьба триває. Водночас більшовики також відчували, що український національний рух не вичерпав свій потенціал.

У цей час у Польщі формувался потужний українсько-польський військово-політичний союз. 7 грудня 1919 р. С. Петлюра прибув до Варшави. Розпочались виснажливі для українців переговори. Статус Галичини з огляду на те, що С. Петлюра вважав її невід'ємною частиною України, перетворився на одне з центральних питань перемовин. Геополітичний контекст переговорів був надзвичайно складним. Акт Злуки був фактично дезавуйований. УГА переходила то до денікінців, то до більшовиків. Регіон був повністю зайнятий польським військом, і якогось більш-менш потужного збройного спротиву серед українського населення там не спостерігалось. УНР не мала міжнародної підтримки, натомість Польща користувалась прихильністю країн Антанти, передусім Франції. Тож ідея українсько-польського альянсу, в якому доля Галичини була розмінною монетою, видавалась уже не найгіршою.

21 квітня 1920 р. у Варшаві міністр закордонних справ Польщі Ян Домбський та міністр закордонних справ УНР Андрій Лівіцький підписали таємну політичну конвенцію. Невдовзі він отримав популярну та історіографічну назву — Варшавський договір або Союз Пілсудський — Петлюра.

Згідно з договором уряд Польщі визнав «верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки». Був встановлений кордон між Польщею та Україною: «на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі уздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ до Кременецьких гір, а потім по лінії на схід від Здолбунова, вздовж східних адміністративних

¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 379 с.

кордонів Рівненського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетину його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла» з приміткою, що майбутній статус Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів визначатиметься додатково. За три дні, 24 квітня, була підписана Військова конвенція, яка передбачала спільну польсько-українську антибільшовицьку військову акцію. Обидві угоди були таємними, за винятком пункту 1 політичної конвенції.

Варшавський договір, за визначенням В. Верстюка, перетворився на зону «особливого подразнення української історіографії»¹. Що й не дивно, адже він передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР та військову допомогу у війні проти більшовиків. Багато років поспіль дослідники дискутують з приводу доцільності та моральності такого кроку С. Петлюри.

Хвиля критики накрила С. Петлюру по свіжих слідах після підписання угоди. М. Грушевський назвав С. Петлюру «новим Тетерею», а договір — «авантюрою», «провокацією» та «комбінацією», що зіпсувала образ України серед європейських політиків². Микита Шаповал звинуватив С. Петлюру в «продажу» Галичини³. С. Шелухін називав договір «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів»⁴. Їм вторили чимало інших політиків. Протестували галицькі українці — Є. Петрушевич та С. Вітик. Водночас моральний авторитет для греко-католиків — митрополит Андрей Шептицький — позитивно відгукнувся на договір.

Сам С. Петлюра пізніше писав: «Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що “Петлюра продав” Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні “гріхи” і хиби української неорганізованости, малої культурности і несприятливих обставин в житті української нації»⁵.

Натомість у сучасній історіографії союз Пілсудський — Петлюра отримав обережно-оптимістичні оцінки. Я. Грицак пише, що «Петлюра жертвував ідеєю соборності українських земель ради ідеї самостійності.

¹ Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». К., 2005. Т. 41: Історичні науки. С. 61–65.

² Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Борітеся — поборете!: Закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів. 1920. № 2. С. 1–18.

³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 324 с.

⁴ Шелухін С. Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага, 1926. С. 12.

⁵ Петлюра С. Вибрані твори та документи. К., 1994. С. 254.

На відміну від прагнень лідерів Центральної Ради та Скоропадського максимально включити у склад української держави етнічні землі, він змагав до того, що можна було реально досягнути у даних умовах»¹.

Наразі затвердилося певне кліше в текстах про Варшавську угоду: С. Петлюра не міг вчинити інакше, він нібито поступився частиною українських територій задля «реальної» можливості зберегти незалежність УНР. Націєцентрична історіографія постала перед невірешуваною ціннісною проблемою: добровільну втрату територій не можна пояснити жодними обставинами, і назвати інакше, як зрада; але ж і критика за «зраду» Симона Петлюри — символу українського національного руху, який тільки виборсується із радянських образів «кривавого антисеміта», «зрадника» — повертає в річище радянських оцінок минулого.

Повернення української влади за допомогою польських військ на Правобережжя і до столиці було короткочасним. Об'єднані сили розпочали наступ відразу ж після підписання військової конвенції. 7 травня вони увійшли до Києва. Але вже 11 червня змушені були залишити місто. Відступ був поспішним. Україна знову опинилась під «червоними».

У ході українсько-польсько-радянської війни зникла Українська Галицька Армія. Після Акту Злуки об'єднана українська армія не виникла. Військо УНР продовжувало боронити українські території на сході, а галицьке — протистояло полякам. Галицька армія після поразки на польському фронті у липні 1919 р. перейшла Збруч і дислокувалася на Поділлі. За кілька місяців на обмеженій території в умовах спалаху епідемії тифу УГА стала на межі катастрофи. Втрачаючи особовий склад, керівництво пішло спочатку на союз із денікінцями, а пізніше — з більшовиками. Під час наступу українських і польських військ у травні 1920 р. УГА була роззброєна, інтернована поляками та припинила своє існування.

На початку липня 1920 р. радянські війська вийшли на Збруч. Далі більшовики діяли за усталеним алгоритмом — створили Галицький ревком на чолі з Володимиром Затонським та проголосили Галицьку соціалістичну радянську республіку. Більшовицькі лідери намагалися поширити вогонь пролетарської революції на Європу. Тепер на їхньому шляху стояла Польща.

Вирішальна битва, пишномовно означена публіцистами «Дивом над Віслою», відбулась 13–25 серпня 1920 р. Не останню роль у цьому «диві» відіграла 6-та дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка

¹ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996.

Безручка. Під час оборони Замостя українці не дали червоним просунутися вглиб Польщі, чим врятували увесь польсько-радянський фронт. Після цього хід війни змінився. Польсько-українські війська провели успішний контрнаступ. Врешті лінія протистояння встановилась по Збручі.

Саме тоді розгорталися активні дії у Таврії. Барон Петро Врангель у червні 1920 р., скориставшись польською кампанією, розпочав наступ із Криму на північ. За короткий час йому вдалося вийти на Подніпров'я та Донецький басейн. Тут він наштотхнувся на загони Нестора Махна. Невдовзі його наступ «захлинувся».

Восени 1920 р. стало очевидним, що польська сторона не може досягнути своєї мети — вийти на кордони Речі Посполитої 1772 р. і підтримувати незалежну УНР як буферну зону. Радянська Росія також не має сил далі експортувати революцію. Мирні переговори розпочалися як констатація неспроможності жодної сторони досягти перемоги воєнною силою. Українців на цих переговорах до уваги не брали. Армія УНР була інтернована поляками в спеціальні табори.

Скориставшись затишшям на польсько-радянському фронті, більшовики вирушили на Південь. Війська П. Врангеля були вибиті спочатку з Північної Таврії, а згодом і з Криму. У листопаді 1920 р. рештки російської армії були евакуйовані з Криму кораблями за підтримки французького флоту. Радянський гранд-наратив «громадянської війни в Україні» завершувався саме цією подією, що нібито уславлювала перемогу Червоної армії і встановлення радянської влади на більшій частині території України. Поза контролем більшовиків залишались тільки західноукраїнські території.

На початку 1921 р. майже увесь політичний провід УНР опинився в екзилі. Польсько-український союз зазнав краху. Армія УНР була інтернована. Політичні діячі конфліктували між собою, з'ясовуючи міру відповідальності за катастрофу. Відчувалась нагальна потреба об'єднати український політичний провід, спробувати випрацювати подальшу стратегію. 9 січня 1921 р. РНМ УНР ухвалила закон «Про Раду Республіки»¹, яка мала стати екзильним законодавчим органом УНР. До цього «тимчасового зверхнього органу народної влади, що мав діяти на час перебування Уряду УНР поза межами території Республіки», увійшли 67 представників майже всіх чинних українських політичних партій та організацій².

¹ Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992 / упор. В. Яблонський. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2012. С. 23–24.

² Там само. С. 4.

Осідком Ради Республіки був готель «Брістоль» у Тарнові на території Польщі. Провівши кілька засідань, Рада Республіки, за висловом С. Петлюри, «обертається в мітинг»¹. На початку серпня 1921 р. вона припинила роботу, але на якийсь час легітимізувала, передусім в очах самих українців, діяльність уряду УНР та Головного Отамана в еміграції.

18 березня 1921 р. у Ризі був укладений мирний договір між поляками та радянськими урядами РСФРР та УСРР. Лінія розмежування пройшла майже там само, де за Варшавською угодою був запланований українсько-польський кордон за незначним винятком на користь Польщі. Інтереси УНР були проігноровані.

Утім, укладання Ризького миру не означало розрив між українцями та поляками. З огляду на замирення із Радянською Росією Польща мусила офіційно згорнути підтримку УНР. Державні установи втратили визнання і легітимність на території Польщі. Натомість неформально сприяння українському руху в екзилі тривало. Генеральний штаб Польського війська, а саме його II відділ, продовжив співпрацю із Партизансько-повстанським штабом.

Значною мірою польська національна ідентичність ґрунтувалась на спогадах про «золоту епоху» Речі Посполитої, яка завершилась поділами кінця XVIII ст. Тож для щойно відродженої польської держави Росія виглядала ворогом. Ризький мир не сприймали поляки (та й радянська сторона) як реальне замирення, радше — як змушену коротку передишку. Неабияке місце у польсько-російському протистоянні відводили Україні. Логічним виглядав розвиток ситуації, коли б незалежна Польща мала спільні кордони з лояльною та, бажано, підконтрольною Україною, аніж із агресивною і небезпечною більшовицькою Росією.

Зважаючи на такі розмірковування, український національний рух не був «зраджений» поляками в Ризі. Співпраця набула інших форм: табори інтернованих, екзильний уряд УНР, надання допомоги для організації українцями Другого Зимового походу Армії УНР підтверджують таку думку. Понад те, Польща, шукаючи союзників, звернула увагу на Румунію, яка перебувала в подібному становищі. Південній сусідці так само загрожувала радянська агресія внаслідок територіального конфлікту за Бессарабію. Виходом для Румунії аналогічно могла стати незалежна Україна в урізаних кордонах УНР.

3 березня 1921 р. Польща та Румунія підписали в Бухаресті військову конвенцію, що поклала початок польсько-румунському протирадянсько-

¹ Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки — Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. Львів : Грамад. фонд ім. Івана Фещенка-Чопівського «Джерело», 2002. 69 с.

му союзу¹. Про Україну в цьому документі не було сказано ні слова. Втім, Другий Зимовий похід готувався на території обох союзних держав, звісно ж, не без відома вищого військового та політичного керівництва.

Уряд УНР після переходу на територію, контрольовану поляками, отримував з окупованих більшовиками земель численні повідомлення про потужні «петлюрівські» настрої, активний повстанський рух. Загалом складалось враження, що Наддніпрянська Україна чекає на повернення Армії УНР і ладна її підтримати. Селянин Лашенко у листі до С. Петлюри підкреслював, що селянство обурене політикою більшовиків і чекає на повернення українського війська: «Якби тепер тільки показалося українське військо — все було б добре. Треба, щоб було організоване військо — хоть трохи. Тоді коло його легко згуртувати всіх селян. Всі селяне пішли б тепер — і старі і малі. Дома ніхто не лишився б тепер, жінки пішли б. Зараз їх так ненавидять, що в селі самий найбідніший каже, що він не соглашається на більшовизм... Ніхто не соглашається на більшовизм. Його прямо ненавидять...»². Розуміючи це, більшовики тримали в Україні понадмільйонну Червону армію, яка придушувала антирадянський спротив.

У січні 1921 р. на засіданні РНМ УНР у Тарнові було ухвалене рішення створити Повстансько-партизанський штаб. Паралельно при представництві Генерального штабу Польщі у Львові був створений український відділ, який організовував розвідку і пересилку в Україну своїх агентів і був фактичним прикриттям Повстансько-партизанського штабу.

На польсько-радянській лінії розмежування були створені пункти, через які в підрадянську Україну прямували розвідники, кур'єри, пересилали літературу. З польського боку кордон для українських повстанців був відкритий. Аналогічні заходи проводили і в Румунії. У Бухаресті, Ясах, Кишиневі в тісній співпраці з румунським генштабом діяли осередки українських повстанців. Тоді як українське радіо працювало над налаштуванням підрадянського населення на потрібний лад, на правому березі Дністра готувалися повстанські бази. Радянська сторона помічала активність серед українців у Польщі та Румунії. Народний комісаріат закордонних справ РРФСР неодноразово надсилав ноти протесту Румунії та Польщі щодо збільшення числа нелегальних переходів через лінії розмежування.

¹ Bułhak H, Dokumenty dotyczące wojskowego sojuszu polsko-rumuńskiego (1921–1931) // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. 43. II Rzeczpospolita – Rumunia. Warszawa, 2008. S. 41–51.

² Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. 40 с.

У серпні 1921 р. був готовий план повстання. 23 жовтня С. Петлюра призначив командувачем Повстанської армії Ю. Тютюнника. Наступ українці вели на трьох напрямках — бессарабському, подільському та волинському. Першою виступила бессарабська група. Однак їхній удар виявився найбільш слабким. У кількох сутичках поблизу Тирасполя українці зазнали поразки і повернулись на територію Румунії.

Похід подільської групи був більш успішним. Вона пройшла рейдом 1 500 кілометрів, приєднуючи місцеві повстанські загони. Проте була змушена повернутись за Збруч після інформації про невдачі волинської групи. Хоч саме на це військове формування командував Другого Зимового походу Ю. Тютюнник покладав основні надії. Це була найбільша, найкраще озброєна і вишколена група військ Армії УНР. Після перших успішних прикордонних боїв повстанці дійшли до Коростеня, на короткий час зайняли вузлову залізничну станцію, чим паралізували рух потягів на великій території північного заходу УСРР. Однак невдовзі більшовики підтягнули нові резерви, які значно переважали сили повстанців.

Вирішальний бій відбувся 17 листопада поблизу с. Малі Миньки. Українські підрозділи зазнали катастрофічної поразки. Врятувались трохи більше сотні вояків Повстанської армії. Решта загинула або потрапила в полон. Червоні пропонували полоненим перейти на службу до них. Після категоричної відмови 359 вояків були розстріляні поблизу с. Базар. Ця страта стала ще одним символом Української революції 1917–1921 рр. Збройна боротьба регулярної Армії УНР завершилась¹.

У багатьох дослідженнях можна прочитати, що Другий Зимовий похід був останнім акордом Української революції 1917–1921 рр. Але таке твердження формує песимістичні підсумки всього революційного процесу. Навіть, якщо розглядати революцію як збройну боротьбу за незалежність, то активний спротив комуністичній владі тривав ще довго. Різноманітні повстанські загони діяли впродовж першої половини 1920-х рр. і, наче гриби після дощу, виникли на етапі запровадження суцільної колективізації — тоді, коли, як здавалося, від колишнього революційного запалу українського селянства мало що залишилося.

Українська революція — це не тільки й не стільки військово-політичні події. Це ще й потужні свідомісні зміни. Мільйони мешканців України відчували або ж підтвердили свою національну ідентичність, яка не зникла наприкінці 1921 р. після завершення Другого Зимового походу. Тому цей рік є умовною датою завершення Української революції. Започатковані

¹ Історія українського війська / під заг. ред. В. Павлова. Громадський просвітницький проєкт «ІКВЕЗ. Історичний фронт». Х., 2016. С. 344–346.

нею процеси ще довго були релевантними ситуації в українському суспільстві.

Петлюрівці залишалися найбільшим фантомним боєм і страхом керівників СРСР загалом, радянської України зокрема. Він, по суті, був проєкцією фантомного болю втрати імперських провінцій, що в 1917–1918 рр. стали на шлях суверенізації, відчувши себе спроможними творити власну історію на власний розсуд. Тож радянська влада продовжувала карати за участь у «петлюрівських бандах» ще кілька десятиліть і бачила в кожному критикові радянського ладу потенційного петлюрівця. Останній відомий наразі репресований за причетність до українського національного руху 1917–1921 рр. — це військовий міністр УНР, наказний отаман армії УНР та начальний командант УГА Олександр Греков, заведений у 1949 р.¹

З формально-юридичного підходу останнім міжнародним нормативно-правовим актом, що визначав державну приналежність українських земель, є рішення Ради послів Антанти щодо східних кордонів Польщі 15 березня 1923 р., яким Галичину визнавали польською.

¹ Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / авт. та упоряд.: А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко. К.: К.І.С., 2018. 240 с.